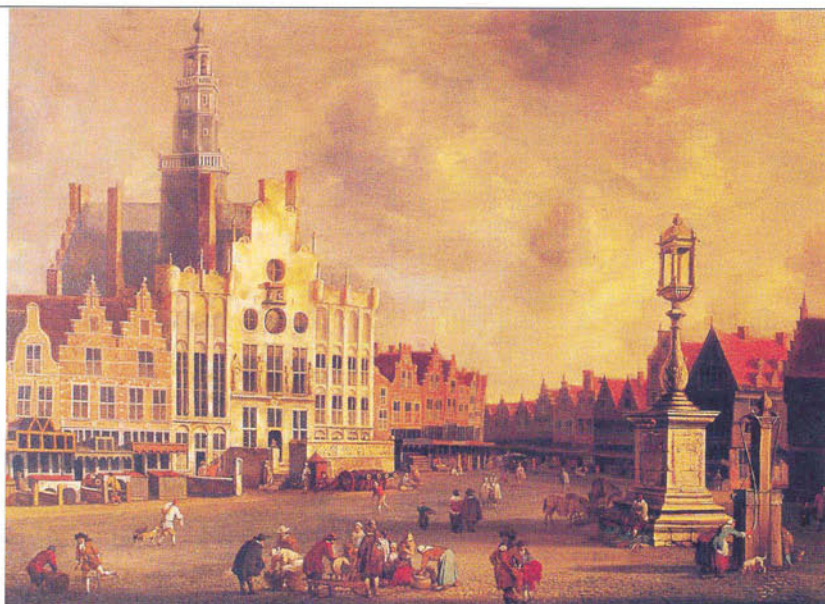

Nieuws van de BAM

Stadhuis

In het voorjaar van 2005 zijn de werkzaamheden aan het oudste deel van het stadhuis, het gedeelte aan de Markt, gestart. De renovatie heeft tot het einde van 2005 geduurd. Naast een aantal cosmetische ingrepen zijn er ook nieuwe installaties in het pand aangebracht. Dit gaf de afdeling Bouw-historie de kans de historische bouwmassa nader te onderzoeken. Het veldonderzoek is op dit moment op hoofdlijnen afgerond en aan de uitwerking wordt thans gewerkt.

Omdat er op meerdere plaatsen in het pand sleuven voor de installatie in het metselwerk gefreesd werden, hebben we meer inzicht gekregen in de oorspronkelijke bouwmassa aan de Markt. Het onderzochte metselwerk bevestigde het bekende gegeven van drie middeleeuwse panden. Het middelste pand, het 'Heerenhuis', is als eerste gebouwd. Op basis van de baksteenformaten en het aangetroffen *Vlaams verband* (bepaald patroon van metselwerk) mogen we concluderen dat dit deel in het eerste kwart van de veertiende eeuw is opgetrokken. Opvallend is dat dit metselwerk doorloopt tot in de kap. Het pand is dus altijd zo hoog geweest. Het linker en rechter pand, respectievelijk genoemd de 'Gaffel' en 'Sinterclaes', zijn beide later in de veertiende eeuw tegen het middelste pand aangebouwd. Omdat de verbouwing van 1670, waarbij het huidige stadhuis tot stand is gekomen, zeer ingrijpend is geweest, kunnen we de oorspronkelijke hoogte van die panden niet precies reconstrueren. Maar deze zijn beide tot 1670 lager geweest dan het middelste pand, zoals te zien is op oude prenten.

*Markt en stadhuis door Abraham van Beerstraten, schilderij uit 1665 in het stadhuis.
(Foto: BAM)*

De kapconstructie is zeer interessant. De oudste onderdelen zijn een drietal hergebruikte, beschilde balken, die dendrochronologisch zijn gedateerd op 1340 +/- 6 jaar. Deze zijn waarschijnlijk afkomstig van de eerste verdiepingsbalklaag van het 'Heerenhuis' en in 1670 op zolder gelegd ter versteviging van de constructie van de toren. Deze (nieuwe) toren is gebouwd in 1650. Naast een dendrochronologische datering is er zelfs een bestek dat deze datering bevestigt. In het middelste pand zijn nog een drietal eiken spanten aangetroffen (dendrochronologische datering 1520 +/- 6 jaar), die horen bij een grote verbouwing van het complex waarbij ook de kruisribgewelven in de raadskelder zijn aangebracht. In combinatie met sporen in het metselwerk kunnen we concluderen, dat het pand oorspronkelijk niet dieper is geweest dan de diepte van de raadskelder. De rest van de kapconstructie, met uitzondering van een paar technische aanpassingen, hoort bij de bouwfase van

1670. Maar ook hierin zijn nog verschillende bouwfasen te herkennen. De kap aan de voorzijde is als eerste gemaakt. Deze hoort bij het vernieuwen van de voorgevel, dat als eerste gebeurde. Pas daarna zijn de panden verlengd en is de interne verbouwing gestart. Opvallend detail is hierbij dat de schoorstenen op de hoeken van het voordakschild bij de architectuur van de voorgevel horen en slechts decoratie zijn. De werkende schoorstenen liggen er vlak achter. Het linker pand is als eerste verlengd, waarna de achtergevel met bijpassend dakschild is gemaakt. Vervolgens is de kapconstructie van het middelste pand gelijktijdig met de bouw van de nieuwe kap op het rechter pand aangepast. De komende tijd zal er gewerkt worden aan de uitwerking van de onderzoeksgegevens en zullen de

De constructie van de toren en het tweede spant van het middelste pand. (Foto: BAM)

Kapconstructie ter plaatse van het timpaan. (Foto: BAM)

Ondersteunende constructie hoekschoorsteen. (Foto: BAM)

hypotheses getoetst worden aan vondsten uit het archiefonderzoek. Naast het onderzoek van de historische bouwmassa is er ook, voor zover mogelijk, onderzoek gedaan naar het interieur en exterieur en hun kleurige afwerking. Met name de okerleurige verfrestanten op de voorgevel en de afwerking van de zeventiende- en achttiende-eeuwse stijlkamers verdienen nader onderzoek.

Carolien Roozendaal

Nieuws van het Stadsarchief

Openstelling

Het Stadsarchief is in 2006 op de navolgende dagen gesloten voor publiek en telefonisch niet bereikbaar:

- maandag 17 april (2e Paasdag)
- zaterdag 29 april (Koninginnedag)
- vrijdag 5 mei en zaterdag 6 mei (Bevrijdingsdag)
- dinsdag 16 mei (personeelsuitje)
- donderdag 25 mei, vrijdag 26 mei en zaterdag 27 mei (Hemelvaart)
- maandag 5 juni (2e Pinksterdag)
- maandag 25 december en dinsdag 26 december (Kerstmis)

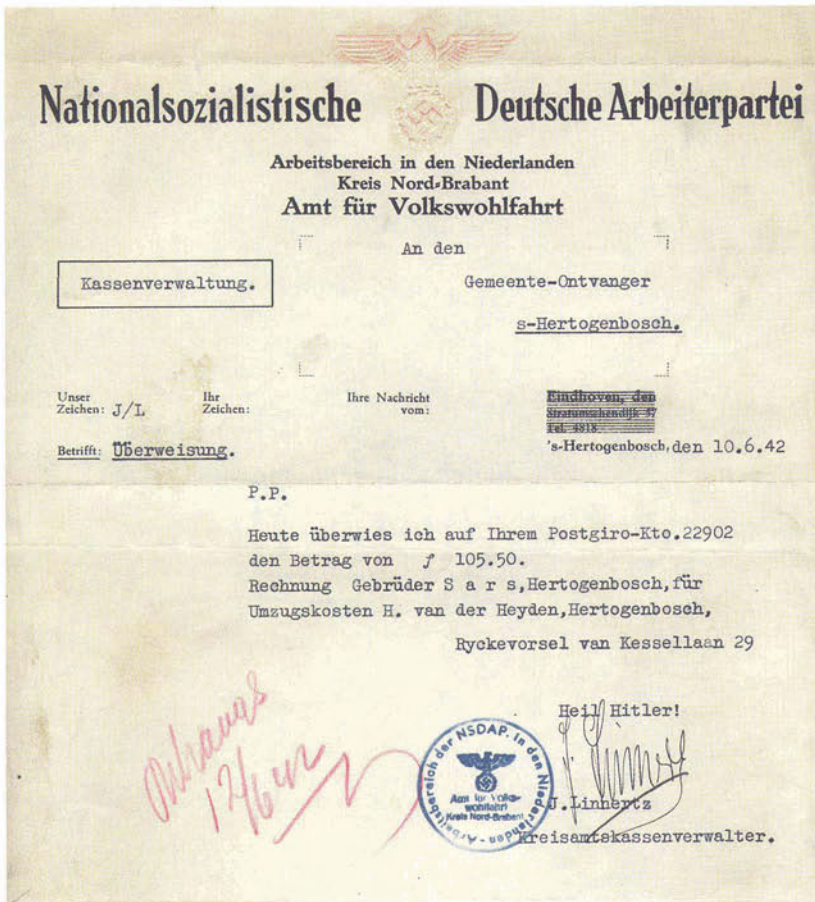
Aanwinsten Stadsarchief

- Aanvulling archief Vereniging Sociëteit Casino, 1970-ca. 1991, 1 m.

- Archief Bewonersvereniging Tolbrugcomplex en de Sint Pieterflat Achter de Tolbrug, 1985-2003, ca. 1 m.
- Aanvulling archief Stichting Sint Anna (betreft opleiding in het modevak), 1967-2000, 0,75 m.
- Aanvulling archief FNV Druk en Papier, de latere FNV Kiem, afdeling 's-Hertogenbosch, 1979-2002, 0,5 m.
- Aanvulling archief verenigde sociëteiten Amicitia en Zwarte Arend, 1968-2002, 3 m.
- Legger inkomsten Clarissenklooster, 1630-1634, 1 deel.
- Aanvulling archief 's-Hertogenbosche Monumentenzorg, dossier Kruithuis 2000-2002, 0,2 m. (openbaarheid beperkt)

Boek Tweede Wereldoorlog

In het najaar van 2005 is een groep auteurs onder leiding van een driekoppige redactie aan de geschiedschrijving over de gemeente 's-Hertogenbosch in de Tweede Wereldoorlog begonnen. Daarbij komen zoveel mogelijk alle aspecten rond deze ingrijpende periode aan bod. De bedoeling is dat het grotendeels nieuwe onderzoek in het najaar van 2007 in een publicatie zal uitmonden. De redactie roept lezers die bijzondere herinneringen, papieren of voorwerpen uit een van de plaatsen binnen de gemeente 's-Hertogenbosch uit wo 11 hebben, op om contact op te nemen met Drs. René Kok (historicus en leraar aan het Sint-Janslyceum), Jacq. Perkstraat 45, 5242 GA Rosmalen, (073) 523 04 79, renekok@worldonline.nl

Nieuws van het Noordbrabants Museum

De tekening 'Het veld heeft ogen, het woud heeft oren' van Jeroen Bosch

In het Noordbrabants Museum wordt van 29 april tot en met 3 september een tentoonstelling gehouden over de Nederlandse spreekwoorden. Onder de titel *Spreken is zilver, kijken is goud* wordt een groot aantal kunstwerken getoond waarop spreekwoorden staan uitgebeeld. Een bijzonder bruikleen is de tekening van Jeroen Bosch met als onderwerp het spreekwoord 'het veld heeft ogen, het woud heeft oren' (afb. 1). De tekening is eigendom van het Kupferstichkabinett in Berlijn. Midden voor een groep bomen staat een knoestige, dode boom. In de holle stam bevindt zich een uil. Onder in de voet van de stam

Afb.1. Jeroen Bosch (c. 1450-1516), 'Het veld heeft ogen, het woud heeft oren'. Tekening op papier. (Staatliche Museen zu Berlin, Kupferstichkabinett; foto: Jörg P. Alders)

en tussen de boomwortels zien we een vos en een haan. Tegen de stam zit een vogel die in de boom pikt en op de kale tak rechts zit

nog een vogel. Links vliegen twee andere vogels, mogelijk papegaaien. Deze studie naar de natuur wordt helemaal anders door de zeven ogen die in het veld getekend zijn, alsmede de twee oren tussen de bomen. Jeroen Bosch heeft hier het spreekwoord 'het veld heeft ogen, het woud heeft oren' uitgebeeld. Dit spreekwoord

was in de late Middeleeuwen bekend. De strekking ervan is dat iedere mens voorzichtig moet zijn. Je weet maar nooit wie er meeluisteren of meekijken. Het spreekwoord heeft derhalve dezelfde betekenis als 'horen, zien en zwijgen' of 'spreken is zilver, zwijgen is goud'. Op een Nederlandse houtsnede uit 1546, die eveneens eigendom is van het Kupferstichkabinett in Berlijn en ook in de tentoonstelling wordt getoond, staat daarom meer volledig: 'Dat velt heft ogen, dat wolt heft oren. Ick will sien, swijghen ende hooren' (afb. 2). Andere spreekwoorden die hiermee in verband staan zijn: 'de muren hebben oren', 'die oren heeft om te horen, die hore', 't is beter stil gezwegen als kwalijk gesproken' en 'zwijgen en denken, zal niemand krenken'.

De tekening is onbetwist van de hand van Jeroen Bosch. De handtekening rechtsonder: *Hero: Bosch* is echter later bijgeschreven. Het werk toont in tekenstijl grote overeenkomsten met de tekening van de *Boommens* in Wenen (Albertina) en de tekening met het *Uilenest* in Rotterdam (Boijmans Van Beuningen). Geen van deze tekeningen is gedateerd, maar algemeen wordt aangenomen dat ze omstreeks 1500 vervaardigd moeten zijn.

Het is niet precies bekend waarom Bosch nu juist dit spreekwoord heeft willen uitbeelden. Het lijkt een persoonlijk statement, alsof de kunstenaar zich bespied voelde door anderen en zich niet vrij meende. Voor een kunstenaar als Jeroen Bosch, die zich in zijn kunst dikwijls op kritische en satirische wijze over anderen uitliet (zoals over de staat en de kerk, maar ook over het menselijk gedrag), was artistieke vrijheid uiteraard een groot goed. In deze gedachtegang moeten we ook het

Afb. 2. Anoniem (Nederlands), 'Het veld heeft ogen, het woud heeft oren'. Houtsnede, 1546. (Staatliche Museen zu Berlin, Kupferstichkabinett; foto: Jörg P. Alders)

Latijnse opschrift interpreteren dat bovenaan het blad staat. Het is niet van de hand van Bosch, maar door iemand anders later bijgeschreven. De tekst luidt: *Miserrimi quippe e(st) i(n)genij se(m)p(er) uti i(n)ve(n)tis et nu(m)qu(am) i(n) veni(en)dis*. Dit dient te worden vertaald als: armzalig is de geest die slechts werkt met vondsten van anderen, en zelf niets nieuws weet te bedenken. De schrijver van deze zin voelde daarmee de betekenis van het spreekwoord 'het veld heeft ogen, het woud heeft oren' goed aan. Hij wil aangeven dat een origineel en artistiek denkend iemand moet oppassen voor na-apers. Dat Jeroen Bosch zo iemand was staat buiten kijf. Geen andere kunstenaar heeft met zijn werk zoveel raadsels opgeroepen als hij. Wat zo eenvoudig lijkt, blijkt bij Bosch steeds weer anders te kunnen worden geïnterpreteerd. Ook in de details op deze tekening wordt dat maar al te duidelijk. Zo is de uil in veel composities van Jeroen Bosch een dier met een

negatieve betekenis. Op de *Tuin der Lusten* speelt hij die rol, net zoals op de *Keisnijdig*. De uil staat voor domheid en in die zin komt hij ook in spreekwoorden voor, zoals 'elk meent zijn uil een valk te zijn' of 't is een uil'. Dit laatste voert simpelweg tot het begrip uilskuiken. Dat is ook weer verwant aan de spreken: 'van uilen komen uilen' en 'uilen broeden uilen'. Maar de uil kan ook een positieve betekenis hebben, met name als zinnebeeld van de wijsheid. De uil was vanouds het attriboot van Pallas Athene (Minerva), de godin van de wijsheid. Zo kennen we het spreekwoord 't is beter met de uil gezeten, dan met de valk gevlogen', wat betekent dat men beter af is met een vrouw die keurig thuis blijft, dan met een vrouw die zich lichtvaardig gedraagt. Een variant op hetzelfde spreekwoord kon ook verwijzen naar een verstandige jongeman: 'Tes beter biden ule te sitten dan bi den valcke te wippen'. In de tekening van Bosch kan de uil daarom zowel negatief als positief geduid worden. De uil verwijst dan naar de domheid in samenhang met de algemene negatieve strekking van het spreekwoord 'het veld heeft ogen, het woud heeft oren'. Maar het kan ook zijn dat de uil juist

waarschuwt om voorzichtig te zijn, door zich stil te houden in de holte van de boom. Hij kijkt de toeschouwer indringend aan; de ogen in het veld zien hem niet en de oren tussen de bomen horen hem niet.

Ook de vos kijkt de toeschouwer aan. Net zoals de uil schermt hij zich in zijn hol van zijn omgeving af. De haan wurmt zich tussen de boomwortels door naar binnen. De vos en de haan zijn natuurlijke vijanden van elkaar. Het oude spreekwoord luidt niet voor niets: 'als de vos de passie preekt, boer pas op je kippen (of ganzen)'. De vos is een sluw dier, want hij verliest wel zijn haar, maar niet zijn streken. Maar als een vos niet oplet, bereikt hij zijn doel niet. Dat zegt het spreekwoord: 'slapende vossen vangen geen hennen'. Op het eerste gezicht is het onderwerp van de tekening geheel duidelijk. Jeroen Bosch heeft een bekend spreekwoord op heldere wijze uitgebeeld. Het zijn echter de toegevoegde details, zoals de uil en de vos, die minder gemakkelijk te begrijpen zijn. In dat opzicht is de tekening een karakteristiek voorbeeld van de gecompliceerde denkwereld van de kunstenaar Bosch. Dat daarbij een persoonlijke visie heeft meegespeeld is zeer waarschijnlijk.

Literatuur

- Cat.tent. *Jheronimus Bosch*, Noordbrabants Museum ('s-Hertogenbosch 1967) nr. 57
- S. Buck, *Die niederländischen Zeichnungen des 15. Jahrhunderts im Berliner Katalog*, Kritischer Katalog (Berlin/Turnhout 2001) p. 197-206
- K. ter Laan, *Nederlandse spreekwoorden, spreken en zegswijzen* (Utrecht 2004)

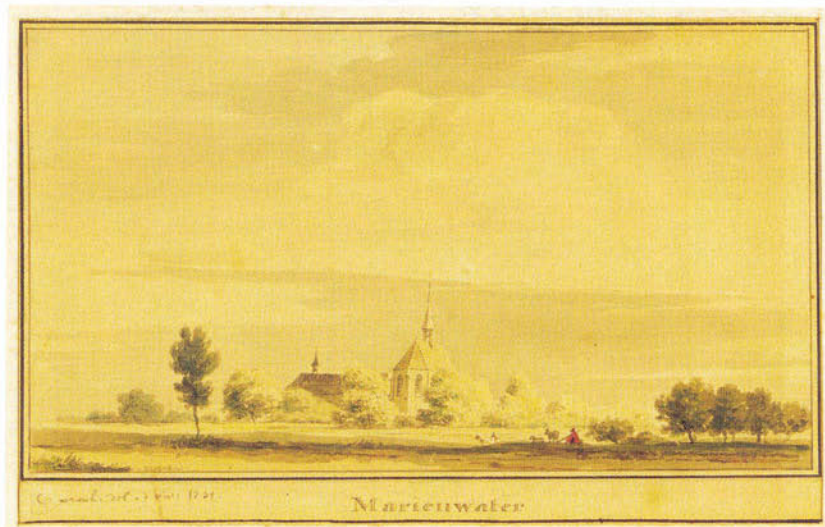
Paul Huys Janssen

Coudewater door Pronk

Het Noordbrabants Museum heeft een bijzondere tekening verworven van Cornelis Pronk (1691 Amsterdam 1759). Het is een topografische voorstelling van het klooster en de kapel van Mariënwater in Rosmalen (afb. 1). Cornelis Pronk heeft Brabant verschillende malen bezocht. Een groot aantal tekeningen getuigt daarvan. In 1728 maakte hij een tekening van de Markt te 's-Hertogenbosch en ook nog één van de stad uit het noordoosten. Hij heeft ook van veel andere Brabantse steden, kastelen en kerken topografische tekeningen gemaakt. Zo was hij in 1732 in Geffen, Geldrop, Heeswijk en Helmond. En nog weer veel later tekende hij in Bergen op Zoom (1748) en Stiphout (1756).

Het klooster Mariënwater (ook wel Coudewater genoemd naar de plaats van vestiging) werd omstreeks 1434 gesticht. Daar huisden toen de Birgittijnen, de volgelingen van de heilige Birgitta van Zweden. Met het einde van de Tachtigjarige Oorlog werd het klooster in het kader van de reformatie van de Meierij gesloten. In 1652 verhuisden de paters naar Hoboken, nabij Antwerpen. Voor de zusters was voorzien dat zij in het klooster mochten blijven totdat de langstlevende was gestorven. Dat was pas in 1711 het geval. Intussen waren dankzij het gedoogbeleid van de overheid toch weer nieuwe zusters ingetreden. In 1713 werd het klooster officieel gesloten en verhuisden de zusters naar Uden.

Het kloostergebouw werd gekocht door Herman Cremers. Daarna kwam het in 1723 aan Alard Johan Gansneb, genaamd Tengnagel. In die jaren werd het klooster omgebouwd tot een landhuis met bij-

Afb.1. Cornelis Pronk, 'Gezicht op Mariënwater'. Tekening uit 1731; 10,3 x 16,6 cm. Noordbrabants Museum, 's-Hertogenbosch. (Foto: T. v.d. Vorst)

gebouwen en heette het voortaan Coudewater. Die situatie zien we terug op een tekening uit 1804 die bewaard wordt in het Stadsarchief van 's-Hertogenbosch (afb. 2). Op de tekening van Pronk zien we linksachter, enigszins verscholen achter de bomen, het dak van het hoofdgebouw met een torentje. Rechts ligt de kloosterkapel die

nadien is afgebroken. De kapel staat ook afgebeeld op de voet van een monstrans die in 1693 werd vervaardigd door de Bossche edelsmid Andreas Somers (Museum voor Religieuze Kunst, Uden).

PHJ

Afb.2. Charles Jean Gallé, 'Gezicht op Coudewater'. Tekening uit 1804. Deze Bossche predikant Gallé was op dat moment eigenaar van het landgoed. (Stadsarchief, Historisch-Topografische Atlas)

